

Просяннікова Я. М.,
викладач кафедри англійської та турецької мов
Херсонського державного університету

ІНДЕКСАЛЬНІСТЬ VS ДЕЙКТИЧНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ПОРІВНЯННЯ ЯК ЛІНГВОСЕМІОТИЧНОГО КОНСТРУКТУ

Анотація. Стаття присвячена вивченню природи феномена індексальності як одного із засобів маніфестації знакової природи художнього порівняння. Установлено кореляцію понять «індексальність» і «дейктичність». Розглянуто різні підходи до класифікації індексальних знаків, досліджено особливості вербальної репрезентації індексальності в поетичному тексті.

Ключові слова: дейксис, індекс, художнє порівняння, знак.

Постановка проблеми. Поетичний текст характеризується «ущільненістю» смислу, інформативною насиченістю в рамках обмеженої кількості знаків. Поетична тканина твору – це простір, який породжує багатозначність словесних знаків, що створює глибоку смислову перспективу [6, с. 23]. Поглиблення смислу можливе лише за умови ускладнення коду, в іншому разі спрощення коду провокує нарощення об'єму текстового фрагмента [6, с. 23]. З метою адекватного декодування текстового повідомлення адресант залишає для адресата підказки, вказівки, *індексальні* знаки, що вказують на напрямок руху його думки; це дає можливість отримувачу повідомлення пройти «стежками» автора, зрозуміти зміст поетичного повідомлення.

Індексальність є універсальною ознакою мови людини [20, с. 1] і поетичного мовлення зокрема. За тріадою знаків «ікона – індекс – символ», індексальні знаки не є довільними за своєю сутністю, вони пов'язані з об'єктами дійсним зв'язком [15, с. 37]. Явище індексальності ґрунтується на принципі суміжності [19, с. 5], на відсутності будь-якої подібності між об'єктом і словесним знаком, яким він вербалізується [15, с. 42]. Індекс відрізняється від ікони й символу вказівною функцією, фокусуючи увагу адресата й сприяючи встановленню зв'язку між свідомістю інтерпретатора та навколишнім світом [9, с. 207; 10, с. 83]. Індекс наповнює змістом пропозитивне висловлювання, яким є художнє порівняння, уможливує й певним чином упорядковує його співвідношення з оточуючим світом [19, с. 2]. Іншими словами, за умови відсутності індексальних знаків у мовленні можна було б лише висловлювати своє бачення світу шляхом репрезентації узагальнених, невізначених предметів або явищ без конкретної прив'язки до актуального стану речей і актуальних умов комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У мовознавчій традиції для ідентифікації лінгвістичного феномена індексальності існує кілька аналогових термінів, а саме: «егоцентричні» одиниці (Б. Рассел), «рефлексивний символ» (Г. Рейхенбах), «індексикал» (Дж. Бар-Хіллел), «шифтери» (О. Есперсен, Р. Якобсон), «дейксис» (К. Бругман), «актуалізатори» (Ш. Баллі). Коріння проблеми становить синонімічне вживання термінів «дейксис» та «індекс».

Мета статті полягає в розмежуванні понять «індексальність» та «дейктичність» і встановленні індексальної природи художнього порівняння як лінгвосеміотичного конструкту.

Виклад основного матеріалу. Дж. Лайонз висуває припущення, що в основі диференціації зазначених лінгвістичних термінів лежить етимологічний принцип і лінгвістична традиція їх уживання, і не існує чіткої теоретично вмотивованої диференціації цих понять [8, с. 319]. Поняття «дейксис» походить від грецького «*deixis*» зі значенням «посилання, вказування» [21]. Історія вживання цього терміна сягає своїм корінням античних часів. Щодо терміна «індекс» (латиною «*index*» – «вказівний палець, покажчик, знак» [21]), то він бере свій початок із царини семіотики (концепція Ч. Пірса). Ми погоджуємося з Дж. Лайонзом лише в першій частині його твердження про мову походження лінгвістичних термінів та традицію їх уживання на позначення словесних знаків, які виконують у вербальній комунікації вказівну функцію, але відкидаємо припущення про те, що відсутнє будь-яке обґрунтоване й умотивоване розмежування цих лінгвістичних понять і явищ.

Слідом за Є. Бар-Хіллелом ми визначаємо індекс як таку словесну одиницю, референцію якої неможливо встановити без урахування контексту вживання [13, с. 363]. Виходячи з дефініції поняття «індекс», ми визначаємо індексальне художнє порівняння як художнє порівняння, у структурі якого безпосередньо функціонує словесний знак, який виконує індексальну функцію. Умовою успішного й адекватного декодування індексального художнього порівняння є вивчення симбіозу лінгвального й екстралінгвального контекстів його вживання.

Індексальну функцію здатні виконувати не лише дейктичні одиниці [9, с. 209], а й такі лексичні знаки, для яких індексальна природа не є іманентною ознакою [5, с. 84; 20, с. 2]. Згідно з теорією Д. Каплана слід розрізняти два типи знаків у межах індексального поля – *істинні індекси* (*pure indexicals*) та *власне вказівні знаки* (*true demonstratives*) [17, с. 490]. До першого класу словесних індексальних знаків слід відносити мовні одиниці з часовою й просторовою семантикою. До власне вказівних знаків належать особові та вказівні займенники [17, с. 490]. Індексальні потенції таких словесних знаків реалізуються за умови посилання на екстралінгвальний контекст, тому подібні знаки отримали назву контекстозалежних (*context sensitive*), адже за умови зміни контексту ці одиниці змінюють своє семантичне навантаження [14].

Зважаючи на те, що здатність виконувати вказівну функцію притаманна не лише індексальним знакам, а й словесним знакам із повним лексичним значенням, яке не є контекстозалежним, стверджуємо, що індексальність є компонентом семантичного значення вербальних знаків. Отже, семантичне значення індексального знака можна умовно розділити на дві складові частини. Перша складова частина семантичного значення є константною й обумовлена мовною конвенцією, тоді як другий компонент значення варіюється від контексту до контексту [14; 18, с. 49], оскільки диференційна риса індексального знака полягає в його нематеріальній референції [3, с. 288],

здатності лише вказувати на те, ще він позначає в конкретній ситуації його вживання, тобто у відсутності денотата.

Індексальний знак демонструє існування або присутність тих предметів, об'єктів, явищ у ситуації спілкування, які він представляє [8, с. 30]. У його природі не закладено відповідності / невідповідності критерію істинності, він є лише інструментом «перетворення мови на мовлення» [3, с. 288], тому значення індексальних художніх порівнянь модифікується залежно від комунікативної ситуації [16, с. 123], від індивідуального акту знакового обміну інформацією. Під ситуацією слід розуміти не лише фактори, які сприймаються безпосередньо під час породження мовлення, а й «усі відомі співрозмовникам обставини, які можуть слугувати мотивом для їхнього спілкування» [2, с. 52]. За межами «одномоментного мовленнєвого акту» (Е. Бенвеніст) значення індексальних знаків не є чітко визначеним, воно розмите. За умови актуалізації індексів у структурі індексального художнього порівняння вони набувають конкретного значення, але зі зміною одного з компонентів не можна бути впевненими в незмінності значень усього індексального комплексу (чит. «індексального художнього порівняння»).

Виходячи з усього вищезазначеного, вважаємо, що поняття «дейксис» є гіпонімом до поняття «індекс», позаяк включає в себе обмежене й чітко визначене коло мовленнєвих одиниць, які виконують вказівну функцію. До функціональних особливостей індексальних художніх порівнянь у поетичних текстах можна віднести їх ситуативність, егоцентризм, суб'єктивність та миттєвість і ефемерність актуального значення. Ситуативність або комунікативно-прагматичну детермінованість значення вбачаємо, слідом за С. Кацнельсон, у прямій залежності смислового навантаження реалізованих мовленнєвих одиниць від акту висловлювання [11, с. 172].

Декодування смислового наповнення мовленнєвої ситуації, представленої в поетичному тексті, відбувається з позиції того, хто говорить (суб'єкта мовлення). Фігура мовця організовує семантичний простір фрагмента або поетичного тексту в цілому, а також систему мовленнєвих знаків з індексальним значенням у структурі художнього порівняння, які в ньому актуалізуються [1, с. 274]. За умови фокусування уваги на відправникові повідомлення знаходить своє пояснення ще одна сутнісна ознака індексальних порівнянь – їх егоцентричність. Той, хто говорить, сприймається як орієнтир, відповідно до якого визначається точка відліку в часі й просторі [6, с. 18]. Ми погоджуємося з твердженням Ю. Апресяна, який зазначає, що суттєвою ознакою вторинних комунікативних ситуацій є часово-просторовий зсув, у результаті чого місце того, хто говорить, не співпадає з часовою або просторовою точкою відліку [1, с. 276].

Похідною від егоцентричності, на нашу думку, є суб'єктивність індексальних порівняльних конструкцій. Послугуючись дефініцією терміна «суб'єктивність» (залежність суджень, уявлень людини про оточуючий світ від її почуттів, бажань і переконань) [12, с. 182], ми вбачаємо суб'єктивність індексальних знаків в індивідуальному підході адресанта до вибору тих словесних знаків з-поміж усього асортименту знаків, запропонованих системою мови, які відповідають змісту й меті повідомлення.

Миттєвість і ефемерність актуального значення полягає в його референтивній співвіднесеності із семіотичним актом мовлення [18, с. 49]. Так, семантичне навантаження індексальних художніх порівнянь змінюється під час переходу від одного лінгвального й екстралінгвального контексту до іншого.

До групи індексальних знаків відносять особові, вказівні займенники [9, с. 83; 5, с. 84], вказівні прислівники [8, с. 319], прикметники з часовими й просторовими значеннями [5, с. 84], часові форми дієслова [8, с. 319], прийменники [6, с. 83]. Отже, слід зауважити, що носієм індексальної функції може бути будь-яка мовна одиниця. Відповідно до основних складників мовленнєвої комунікації (учасники мовленнєвого акту, часова характеристика мовленнєвої ситуації, просторове місце розташування комунікантів відносно один одного й оточуючого середовища) виокремлюють різні типи індексальних знаків.

Згідно з концепцією Ч. Філмора слід розмежовувати чотири типи індексальних знаків: часові, просторові, дискурсивні й соціальні. Дискурсивні індекси вказують на певні фрагменти дискурсу, наприклад, *hence, therefore, and so*. Соціальні індексальні знаки крізь призму ввічливих звертань вказують на особливості соціальної ситуації, в епіцентрі якої відбувається комунікація, фокусують увагу на суспільних відносинах між комунікантами, їхньому соціальному статусі. До прикладів соціальних індексів можна віднести *Your majesty, Your honour* [5, с. 85].

Концентруючись на факторах адресанта й адресата, К. Бругман диференціював знаки-показачики, які вказують на сферу мовця / адресанта (*Ich deixis*), сферу слухача / читача / адресата (*Du deixis*), сферу «некомунікативної» особи, яка не бере участі в акті комунікації (*Jener deixis*), сферу предметів, які знаходяться в полі зору адресанта (*Der deixis*) [4, с. 76].

А. Уфімцева виділяє особисті, часові та просторові індекси [11, с. 173]. До особистих індексів відносять особові займенники *I* та *you*, тим самим репрезентуючи опозицію «той, хто говорить» (відправляє повідомлення, кодує інформацію) і «той, хто слухає» (отримує повідомлення, декодує повідомлення). Третім компонентом особистих індексів є категорія «некомунікативної особи» *he, she, it*. У результаті отримуємо чотири бінарні опозиції: адресант (*I*) – адресат (*you*), комунікативна (*I, you*) – некомунікативна особа (*he, she, it*), чоловік (*he*) – жінка (*she*), особа (*he, she*) – неособа (*it*).

Вказівні займенники в межах художнього порівняння, які виконують індексальну функцію, мають семантику вказівного жесту. Цей словесний вказівний жест указує на предмет, який знаходиться в полі сприйняття комунікантів [6, с. 24]. Індексальна функція полягає у фіксації «точки сприйняття» та створенні образу сприйняття світу [6, с. 26].

Точкою відліку є суб'єкт мовлення або суб'єкт сприйняття [7, с. 94]. Відповідно до точки відліку, на думку О. Кравченко, слід розрізняти егоцентричні й неегоцентричні індексальні одиниці. До першої групи належать індексальні знаки, які вказують на адресанта як суб'єкта сприйняття. До другої групи належать словесні знаки, які вказують на локалізацію предметів, явищ, подій відповідно до центру координації, у ролі якого виступає суб'єкт сприйняття [7, с. 94].

До категорії просторових індексів входять знаки *here – there, near – far, this – that*. Просторові індексальні знаки вказують на ступінь віддаленості предметів від мовленнєвого простору з точки зору адресанта. Індексальні одиниці *menep (now) – modi (then)* є ядерними елементами категорії часу, вони разом зі своїми похідними демонструють часові рамки комунікативної ситуації, вказують на попередні чи наступні моменти відносно мовленнєвої ситуації, не об'єктивують жодного конкретного значення безвідносно до комунікативного акту.

Висновки. Отже, художні порівняння з індексальними мовними знаками у своєму складі відрізняються від інших знаків

здатністю виражати специфічні референційні відношення та характером спрямування фокусу уваги адресата поетичного повідомлення на певний об'єкт. По-перше, зв'язок з об'єктами, на які вказують індексальні знаки, має суміжний характер. По-друге, знаки-індекси вказують на індивідуальні об'єкти, окремі предмети або їх сукупність. По-третє, атракція уваги до об'єктів, які екстеріоризуються індексами в синтагматичній послідовності художнього порівняння, відбувається безвідносно до бажання читача.

Література:

1. Апресян Ю. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю. Апресян. – С. 272–298 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lpcs.math.msu.su/~uspensky/journals/siio/35/35_12APRES.pdf.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
4. Бюллер К. Теория языка / К. Бюллер. – М. : Прогресс, 1995. – 504 с.
5. Даркевич О. Проблеми теорії дейксису / О. Даркевич // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 4. – С. 83–87.
6. Ковтунова И. Поэтический синтаксис / И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
7. Кравченко А. Вопросы теории указательности : Эгоцентричность. Дейктичность. Индексальность / А. Кравченко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1992. – 210 с.
8. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение / Дж. Лайонз. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
9. Пирс Ч. Избранные философские произведения / Ч. Пирс. – М. : Логос, 2000. – 448 с.
10. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс. – СПб. : Алетейя, 2000. – 352 с.
11. Уфимцева А. Типы словесных знаков / А. Уфимцева. – М. : Эдиториал УРСС, 2011. – 208 с.
12. Философский энциклопедический словарь / [под ред. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
13. Bar-Hillel Y. Indexical expressions / Y. Bar-Hillel // Mind. – 1954. – Vol. 63. – № 251. – P. 359–379.
14. Braun D. Indexicals / D. Braun // The Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/indexicals/>.
15. Chandler D. Semiotics. The basics / D. Chandler. – N.Y. : Taylor&Francis, 2007. – 307 p.
16. Jespersen O. Language: its nature, development and origin / Otto Jespersen // Language: its nature, development and origin. – L. : George Allen and Unwin Ltd., 1927. – 450 p.
17. Kaplan D. Demonstratives / D. Kaplan [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://philpapers.org/archive/KAPD.pdf>.
18. Kim H. Two notions of indexicality / H. Kim // Semiotica 180. – 2010. – Vol. 1/4. – P. 47–67.
19. Lefebvre M. The Art of Pointing. On Peirce, Indexicality, and Photographic Images / M. Lefebvre. – P. 1–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.academia.edu/192769/The_Art_of_Pointing_On_Peirce_Indexicality_and_Photographic_Images.
20. Ramchand G. Indexicals and Indexicality in Grammar / Gillian Ramchand. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://castl.uit.no/index.php/seminars?id>.
21. Online Etymology Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etymonline.com>.

Просянникова Я. М. Индексальность vs дейктичность художественного сравнения как лингвосомиотического конструкта

Аннотация. Статья посвящена изучению природы феномена индексальности как одного из способов манифестации знаковой природы художественного сравнения. Установлена корреляция понятий «индексальность» и «дейктичность». Рассмотрены различные подходы к классификации индексальных знаков, особенности вербальной репрезентации индексальности в поэтическом тексте.

Ключевые слова: дейксис, индекс, художественное сравнение, знак.

Prosiannikova Ia. Indexical vs deictic features of simile as a linguistic and semiotic construal

Summary. The article focuses on the phenomenon of indexicality as one of the main features of simile as a verbal sign. Correlation between “index” and “deixis” is determined. Different approaches to the classification of indexes are analyzed. Peculiarities of verbal representation of indexical signs in poetic texts are studied.

Key words: deixis, index, simile, sign.